

آینده‌نگری در آینده‌پژوهی: تحلیل علی‌لایه‌ای چالش‌های آینده‌پژوهی در ایران

عبدالرحیم گواهی

رئیس انجمن آینده‌نگری ایران و رئیس مرکز ادیان
a_foresight@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۳/۱۸

چکیده

آینده‌پژوهی به‌عنوان یک علم و هنر در خدمت بسیاری از تحقیقات علمی قرار گرفته و از همین رو با کاربری میان‌رشته‌ای خود به مطالعات و پژوهش در آینده می‌پردازد. این دانش به شدت تحت تأثیر نگرش متولیان و متصدیان پژوهشی خود قرار دارد که هر کدام به فراخور برداشت‌های گوناگون خود، از آن بهره‌مند می‌شوند. با توجه به نوین بودن این رشته در کشور، این ضرورت احساس شد که در راستای اعتلای کیفیت آینده‌پژوهی و به سرمنزل رساندن این دانش، شناسایی چالش‌های این رشته مفید به نظر می‌رسد. در این مقاله در گام اول با استفاده از مرور مطالعات پیشین و هم‌زمینه و همچنین استفاده از نظرهای کارشناسان در قالب برگزاری دو پنل خبرگی، لیست اولیه‌ای از چالش‌های آینده‌پژوهی در کشور شناسایی شد و این چالش‌ها در گام دوم با استفاده از روش تحلیل علی‌لایه‌ای مورد بررسی و موشکافی قرار گرفتند. قرارگیری چالش‌ها در سطوح مختلف مدل تحلیل علی‌لایه‌ای، پیش‌نیازی برای کاربست نگاهی دقیق‌تر به ماهیت مسائل ایجاد می‌نماید. لذا محققان به مدد این روش آینده‌پژوهی و در مواجهه نظام‌مند با چالش‌های احصائی، به خلق انتظام فکری مبادرت نموده و مستقلاً راهکارهای پیشنهادی خود را معطوف به حل مسائل و چالش‌های آینده‌پژوهی تدوین نموده‌اند. بنابراین در انتهای مقاله، با نگرش و رویکرد لایه‌ای، پیشنهادهایی در جهت رفع موانع پیش‌روی توسعه کیفی و کمی این دانش در کشور عرضه شده است.

واژه‌های کلیدی: آینده‌پژوهی، آینده‌نگری، تحلیل علی‌لایه‌ای، چالش.

۱- مقدمه

ما در دنیایی زندگی می‌کنیم که مهم‌ترین ویژگی‌اش تغییر و تحولات آن است. تغییر در این زمانه چیزی ثابت است که هیچ گریزی از آن نیست، چرا که به جزئی لاینفک از زندگی اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و حتی بین‌المللی تبدیل شده است (سنگه، ۱۳۸۳). از طرفی دیگر، تغییر در یک سیستم ماحصل پویایی‌ها و تحرکات اجزای آن سیستم است و در مورد دنیایی که ما در آن زندگی می‌کنیم نیز می‌توان اظهار داشت تحولات، معلولی از برآیند اقدامات انسان هستند.

بنابراین، آینده امری است که انسان می‌تواند آن را با اقدامات هدفمند خود طراحی کرده و شکل دهد. آدمی برای آنکه عاقلانه عمل کند، باید نسبت به پیامدهای اقدامات خود، دیگران و واکنش‌های آنان و همچنین نسبت به نیروهایی که خارج از کنترل اوست آگاهی و شناخت کافی داشته باشد، که این پیامدها تنها در آینده خود را نشان می‌دهند. بنابراین، به منظور مطالعه این موضوعات، رشته‌ای پدید آمد که هدفش مطالعه روشمند آینده است. این رشته به نام‌های مختلفی همچون مطالعات آینده، قلمرو آینده، تحقیقات درباره آینده، آینده‌پژوهی نامیده می‌شود و متخصصان آن نیز آینده‌پژوه نامیده می‌شوند (گواهی، ۱۳۹۴).

آینده‌پژوهی تلاشی نظام‌مند برای نگاه به آینده بلندمدت در حوزه‌های دانش، فناوری، اقتصاد، محیط زیست و جامعه است که با هدف شناسایی فناوری‌های نوظهور و تعیین حوزه‌هایی صورت می‌گیرد که در آینده از اهمیت بیشتری برخوردارند (مردوخی، ۱۳۹۱).

اهمیت آینده‌پژوهی در کسب دانش و معرفت، شکل بخشیدن به آینده به شیوه‌ای آگاهانه، عاملانه و پیش‌دستانه است و انسان را از غافلگیری در برابر توفان سهمگین تغییرات و پیشرفت‌های سرسام‌آور محافظت می‌کند (عنایت‌اله، پرسش از آینده، ۱۳۸۸). این علم به انسان می‌آموزد که چگونه آینده‌ای مطلوب را برای سازمان و یا جامعه‌ی خود ترسیم کند و از آن به عنوان عاملی برای رشد و تکامل خود بهره‌برداری کند.

آینده‌پژوهی در دانشگاه‌ها می‌تواند منجر به تشخیص حوزه‌های جدید تحقیق، کاربرد مناسب تحقیقات موجود،

ایجاد شراکت‌ها و شبکه‌های جدید شود و در عرصه تجارت، موجب کاهش ریسک و تصمیم‌گیری سرمایه‌گذاری بهتر خواهد بود. از جمله مزایای آینده‌پژوهی برای دولت‌ها می‌توان به مشارکت در توسعه تفکر بلندمدت، سرعت بخشیدن به همکاری بیشتر فعالیت‌های مرتبط مؤسسات دولتی و درگیر شدن دینفعان در تصمیم‌گیری اشاره کرد (گواهی، ۱۳۹۴).

از منظر دینی نیز تأکیدات فراوانی بر آینده‌نگری شده است. قرآن کریم و همچنین احادیث، دوران‌دیشی و آینده‌نگری را از خصوصیات بارز یک انسان عاقل برمی‌شمرد و در مقابل، اقدام به انجام کار بدون اندیشه و برنامه را از خصوصیات افراد کم‌خرد به حساب می‌آورد. قرآن مجید به پیروان خود توصیه می‌کند که عاقبت اندیش باشند و فریفته منافع زودگذر دنیا نشوند، بلکه آخرت را در نظر داشته باشند و به گونه‌ای عمل کنند که در آخرت سعادت‌مند شوند.^۱ امام علی علیه‌السلام نیز در نهج البلاغه در موارد بسیاری از جمله در خطبه ۱۱۳ به این موضوع اشاره کرده است. از نظر امیرالمؤمنین (ع)، مؤمنان کسانی هستند که آینده را می‌شناسند.^۲ برنامه‌ریزی و آینده‌نگری قبل از شروع کار، انسان را از پشیمانی ایمن می‌سازد^۳ (میزان الحکمه) و در تصمیمی که با دوران‌دیشی همراه نباشد خیری نیست^۴ (غررالحکم). روایات در این مورد بسیار زیاد است و ترجیح بر این است که در این مجال به همین روایات اکتفا شود.

آینده‌پژوهی به‌عنوان یک نگرش و ابزار مناسب برای شناخت آینده مطرح شده است ولیکن انتظار می‌رود بتوان آینده خود این حوزه را نیز با استفاده از روش‌ها و رویکردهای موجود مورد بررسی قرار داد. بیم آن می‌رود که علم نوپای آینده‌پژوهی همان مسیری را طی نماید که برخی از ابزارهای مدیریت کیفیت طی کردند. این‌ها در آغاز کار خود با استقبال قابل توجهی روبرو شدند، اما در ادامه‌ی کار، با توجه به کیفیت پایین فعالیت‌های انجام شده و پاسخ نگرفتن سازمان‌ها از انجام چنین پروژه‌هایی، به‌تدریج با کم‌اقبالی روبرو شده و تا حد قابل توجهی کنار گذاشته شدند. نگاه سازمان‌ها به چنین فعالیت‌هایی تغییر یافته و صرفاً به‌عنوان یک اقدام هزینه‌بر و بی‌فایده مورد خطاب قرار گرفتند. چنین نگاهی نه تنها به ضرر این

هنجاری آینده پژوهان مسلمان را تشکیل می‌دهد و این قبیل آینده پژوهان، حتی به صورت ناخواسته جهان بینی اسلامی را در نظر می‌گیرند و از آموزه های اسلامی بهره می‌جویند. آینده پژوهی اسلامی نسخه نو و بدیل آینده پژوهی است که افزون بر سازگاری با جهان بینی اسلامی از آموزه های اسلام به شیوه ای حداکثری بهره می‌گیرد. پدram و عیوضی ضمن نگارش کتابی در این زمینه به بررسی دقیق و موشکافانه این دو مقوله پرداخته‌اند و از رواج آینده پژوهی غربی بجای نوع اسلامی آن به عنوان یک چالش یاد کرده‌اند (پدram و عیوضی، ۱۳۹۳).

مسلمی به بررسی پیش فرض های آینده پژوهی در مورد جوانان پرداخته و از جبرگرایی و ناتوانی در پیوند زدن نقشه های ذهنی خود و چشم انداز کشور به عنوان یکی از چالش های موجود در این زمینه یاد می‌کند (مسلمی، ۱۳۹۰).

در حوزه سلامت انجام پروژه های آینده پژوهی با چالش های مهمی مواجه می‌باشد. از جمله چالش های شمرده شده در حوزه سلامت می‌توان به نبود بسترهای فرهنگی و فکری (کدیور، ۱۳۸۹) و ضعف جایگاه آینده پژوهی در ساختار مدیریت سلامت کشور اشاره کرد (Amir Hossein Takian, 2013). متأسفانه آینده پژوهی موضوعی ناآشنا برای گروه های ذی نفع بوده و تعداد افراد توانمند در این حوزه اندک است. لذا ایجاد بسترهای فکری و فرهنگی مورد نیاز ضروری می‌باشد. از طرفی کلیه واحدهای تاثیرگذار بر بخش سلامت می‌باید این دیدگاه را در برنامه ریزی های بلندمدت و میان مدت خود لحاظ نمایند. عدم اجرای این امر یک چالش محسوب می‌شود.

کاموکا نیز از منظر خود به این موضوع پرداخته است و طی تحقیقی، یکپارچه سازی آینده پژوهی و ارزیابی استراتژی توسعه صنعتی و سیاست گذاری ها را به عنوان چالشی بزرگ در عرصه آینده پژوهی یاد می‌کند (Kameoka, 2004).

ابزارها است، بلکه به واسطه پیش زمینه ذهنی منفی شکل گرفته به ظهور ابزارهای کارآمد جدید نیز تسری می‌یابد. طبق بررسی های بعمل آمده در این تحقیق، آینده پژوهی در کشور ما دارای چالش های مختلفی است که هم در کوتاه مدت و هم در بلندمدت می‌تواند منجر به کاهش کارایی و البته کاهش اعتماد همگان به این عرصه علمی شود. لذا تصمیم گرفته شد این چالش ها به طور روشمند و دقیق مورد بحث و بررسی قرار گیرند. در این تحقیق به دنبال پاسخ به سوالات زیر خواهیم بود:

۱) چالش های مطرح در زمینه آینده پژوهی در کشور کدامند؟

۲) چگونه می‌توان به این چالش ها پاسخ اصولی و مبتنی بر ژرفای مسئله داد؟

در نهایت هدف این پژوهش، یافتن چارچوبی مناسب برای پرداختن به چالش های مطرح در حوزه آینده پژوهی و ارائه راهکاری مناسب و درخور نوع آن ها می‌باشد.

۲- پیشینه پژوهش

در این قسمت به بیان ادبیات مرتبط و حوزه های مشابه با موضوع پژوهشی پرداخته می‌شود. به عنوان مثال اندیشکده روابط بین الملل با بهره گیری از دیدگاه خبرگان آینده پژوهی، چالش ها و دلایلی برای ناکامی آینده پژوهی در ایران ارائه می‌کند (زواری، ۱۳۹۴). از جمله این چالش ها می‌توان به غیربومی بودن، نگرش سطحی، عدم اعتقاد به نتایج، فقدان بستر مناسب و عدم وجود یک متولی اشاره کرد. با توجه به موارد یاد شده، به نظر می‌رسد مهم ترین چالش اصلی در حوزه آینده پژوهی ناآگاهی و ضعف بینش نخبگان نسبت به این موضوع است.

از متعارف ترین چالش های ذکر شده در این خصوص، چندبعدی بودن تصاویر موجود از آینده و لزوم در نظر گرفتن تمامی ابعاد به منظور تصمیم گیری بدون نقص است (Inayatullah, 2008).

موضوع بنیادین آینده پژوهی غربی و آینده پژوهی اسلامی، یکی دیگر از نقاط قابل توجه در زمینه چالش ها می‌باشد. دین مبین اسلام بخشی از چارچوب شناختی _

۳- روش پژوهش

در ابتدای این پژوهش، به منظور فهم مسئله و طراحی روشی پژوهشی برای مواجهه با آن، به طرح دو سؤال پژوهشی مبادرت شد.^۵ این دو سؤال، پژوهشگران را به خود داشت تا فعالیت‌های تحقیقاتی خود را بر محور آنان تنظیم کرده و برای آن پاسخی روش‌مند تهیه کنند.

آنچه تلاش‌های پژوهشگران را برای جستجو و تعیین روش‌های پژوهشی برانگیخت توجه به رویکرد "آینده‌نگری برای آینده‌پژوهی" بود. به عبارت دیگر، اگر دانش آینده‌پژوهی می‌تواند برای مسائل پیرامونی نسخه متناسبی پیچیده و روش‌های فهم و حل مسئله را تجویز نماید، به ناچار باید با کاربست همین روش‌ها و فنون در داخل خود سیستم آینده‌پژوهی، کارایی آن مشهود گردیده و به رفع موانع بپردازد. از همین رو مطابق با هدف پژوهشی برای درک مسائل داخلی یا سیستمی آینده‌پژوهی، یکی از روش‌های متناسب موضوع از این دانش انتخاب شده و متعاقب آن به تجزیه و تحلیل مسئله پرداخته شد.

روشی که در سال‌های اخیر بسیار شهرت یافته و توانسته نتایج جذابی را برای مخاطبین خود عرضه کند روش تحلیل علی لایه‌ای^۶ سهیل عنایت‌الله^۷ است. این روش بر اساس دانش و تجارب شخصی عنایت‌الله بوده و وی را به این نکته رهنمون ساخته که باید در تحلیل دیدگاه‌ها به دو بعد افقی و عمودی توجه ویژه داشت. در بعد افقی منظور تکثر در گفتمان‌ها (به‌عنوان زبان توصیف یا مدل‌های ذهنی) و جهان‌بینی‌ها است، در صورتی که بعد عمودی به ساختارها و لایه‌های زیرین تجربه‌های اجتماعی و فرهنگی اشاره دارد (خزایی و همکاران، ۱۳۹۲). از همین رو تشکیل چهار لایه لیتانی^۸، لایه سیستماتیک و نظام‌های علل اجتماعی، لایه گفتمان و جهان‌بینی و نهایتاً لایه اسطوره‌های ذهنی (به‌عنوان عمیق‌ترین لایه) ناظر بر تفکر ابداعی وی است (عنایت‌الله، تحلیل لایه ای علت‌ها: نظریه و موردکاوی‌های یک روش شناسی یکپارچه و متحول ساز آینده‌پژوهی، ۱۳۸۹).

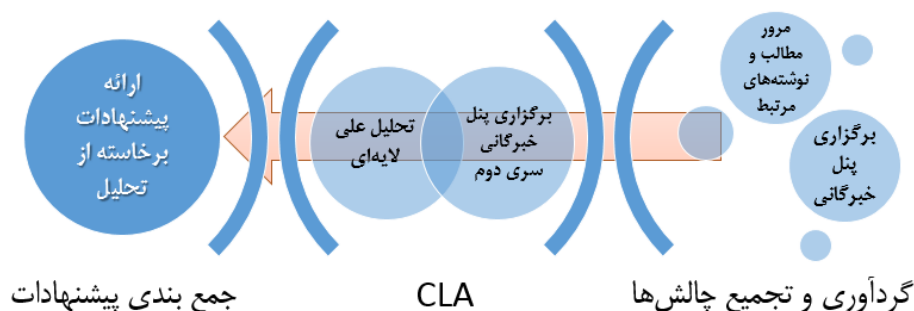
در این مدل تنها از طریق واکاوی عمیق و زیربنایی لایه‌های علی است که می‌توان مطمئن شد آینده‌های

بدیل و ناب شناخته و بررسی خواهند شد (وحیدی مطلق، ۱۳۸۵). اما در این پژوهش، کاربرد دیگری از این روش مورد استفاده قرار گرفته است. رویکرد نوین در این پژوهش برای ساخت نظریه‌های آینده‌های بدیل نیست، بلکه بیشتر تمرکز بر مواجهه نظام‌مند و اصولی با چالش‌های گردآوری شده است. چرا که با عنایت به هدف پژوهش، راهی برای چاره‌جویی اصولی مهیا خواهد شد. در واقع استفاده از منطق CLA به‌عنوان مرجعی برای تقسیم‌بندی چالش‌های احصاء شده، خود اشاعه‌کننده تفکری نظام‌مند برای متولیان و متصدیان آینده‌پژوهی در سطح کشور خواهد بود و از این طریق ذی‌نفعان به درستی مسیر حل مسئله را تعیین و اتخاذ خواهند کرد. به عبارت دیگر کاربرد این روش در پژوهش نه تنها با هدف تعمیق آینده (Inayatullah, 2008) بوده، بلکه همچنین امید به قالب‌بندی نظام حل مسئله برای چالش‌ها نیز در آن وجود دارد.

بر اساس مرور مکتوبات دسته اول و دسته دوم روش آینده‌پژوهی CLA، سایر دلایل برای انتخاب روش پیش‌گفته در پژوهش حاضر مشتمل بر موارد زیر است:

- شیوه متناسب در قالب‌بندی مسئله که موجب تغییر راه‌حل‌ها و بازیگران مسئول خلق تحول می‌شود (ملکی فر، تحلیل لایه ای علت‌ها؛ روشی پیشرفته و بی‌همتا برای شناسایی و درمان ریشه‌ای مشکلات تربیتی جوانان، ۱۳۹۰).
- ساختارشکنی به‌منظور ریشه‌یابی و راهکارهایی مسائل (انجمن مدیریت فناوری ایران، ۱۳۹۳).
- رسیدن به درکی عمیق از لایه‌های زیرین مسائل و مشکلات.
- رویکردی نقادانه به وجوه آینده با طرح پرسش.
- توجه به ساخت‌های علی میان عوامل با هدف درک هر چه بهتر مسأله.

بنابراین، با انتخاب هسته مرکزی و پردازنده پژوهش، گام‌های مقدم و مؤخر برای آن طراحی و مطابق با هدف پژوهش تنظیم شده است. شکل ۱ مراحل پیموده شده و ساختار روش را نشان می‌دهد.

شکل ۱- ساختار روش و گام‌های پژوهشی

اعتبارسنجی شده است. آنچه به‌عنوان مفهوم عملیاتی چالش در نظر گرفته شده در واقع جوهی از نقص، ضعف، مانع یا محدودیت‌های توسعه کارآمد دانش آینده‌پژوهی در سطح کشور است.

اما بخش مهم یافته‌های پژوهشی خود را در تحلیل علی لایه‌ای بازجستند. جمع بندی نتایج میزگرد خبرگانی نوبت دوم که در مرحله CLA جای گرفته در شکل ۲ آمده است. همانطور که مشاهده می‌شود زمینه بسیاری از چالش‌ها ریشه‌ای بوده و باید آنها را در مفروضات اساسی تری یافت.

شکل دو نحوه قرارگیری چالش‌ها در اعماق لایه‌های منطقی از موضوع را نشان می‌دهد. سطح اول یا بالاترین سطح لیتانی نام دارد که معرف دیدگاه رسمی و پذیرفته شده از واقعیت‌ها است. سهیل عنایت‌الله به این سطح لایه آینده‌های روز به روز^۹ نیز اطلاق می‌کند (Inayatullah, 2008). سطح دوم سطح علت‌های اجتماعی و معرف دیدگاه سیستمیک است. در این سطح داده‌های سطح فوقانی توضیح داده شده و مورد سوال قرار خواهند گرفت. سطح سوم نمایانگر جهان بینی و گفتمان است. در این لایه، مفروضات استدلالی که بر بستر جهان بینی‌ها و ایدئولوژی‌ها قرار داشته و تاحدی ناخودآگاه هستند مورد نقد قرار می‌گیرند. اما عمیق‌ترین سطح مختص سطح اسطوره‌ها و استعاره‌ها است. این سطح در واقع معرف ابعاد انگیزشی ناخودآگاه موضوع است.

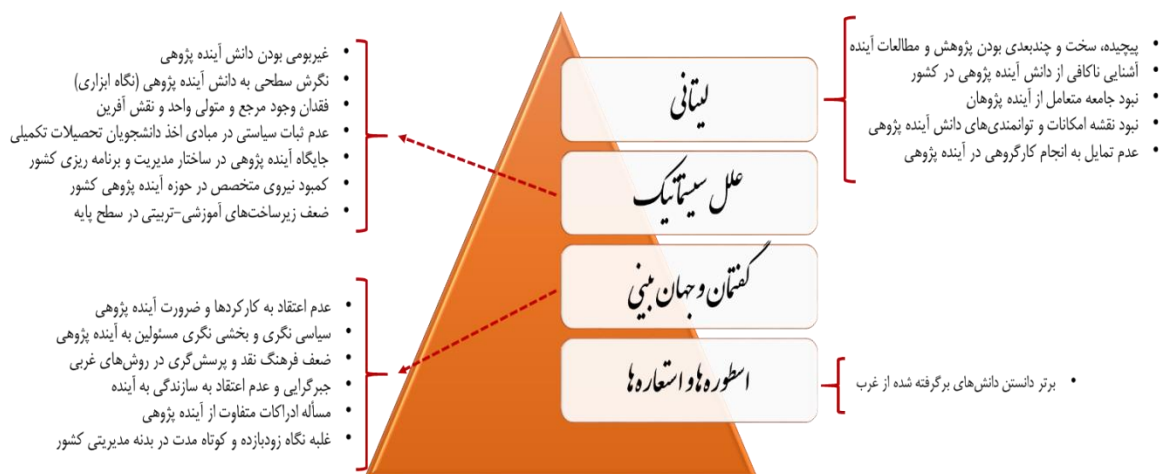
شکل فوق حاکی از آن است که ابتدا پژوهشگران با مرور مطالعات مبنای مرتبط با موضوع پژوهش، نتایج پژوهش سایرین را به‌عنوان ویراست اولیه چالش‌های آینده‌پژوهی در کشور گردآوری کردند. سپس این چالش‌ها در معرض نظر خبرگان، در میزگرد برگزار شده قرار گرفت که نهایتاً با نظرات تکمیلی آنان، چالش‌های تجمیع و ادغام شده وارد مرحله تحلیل علی لایه‌ای شد. در این مرحله ضمن دسته‌بندی چالش‌ها با منطق روش مذکور، نتایج اولیه مجدداً به میزگرد خبرگانی نوبت دوم وارد شد. در این میزگرد نیز نظرات نهایی با اجرای یک جلسه ذهن انگیزی مورد مذاقه قرار گرفت. در نهایت پژوهشگران با استفاده از یافته‌ها و خروجی‌های خبرگانی، به شاکله پیشنهادات برخاسته از گام‌های پیشین نائل شده و شرح نظام‌مند آن‌ها در دستور کار پایانی قرار گرفته است. در بخش نتیجه‌گیری نهایی نیز تهیه راهکارهای معطوف به هر لایه از جمله خروجی‌های برجسته پژوهش محسوب می‌شود. در بخش‌های بعدی نتایج مقدماتی و نهایی آورده شده است.

۴- تجزیه و تحلیل یافته‌ها

همان‌طور که گفته شد در این بخش به اهم خروجی‌ها و یافته‌های مطالعات مروری و همچنین نتایج معتبر شده توسط خبرگان پرداخته و اشاره می‌شود. در جدول ۱ چالش‌های تجمیع شده آینده‌پژوهی در کشور گردآوری شده است. این چالش‌ها نه تنها مطابق با نتایج محققین و ارائه آنان در مطالعات پژوهشی خود بوده، بلکه به واسطه تعدادی از خبرگان حاضر در میزگرد که در پروژه‌های آینده‌پژوهی سطح ملی دخیل بوده‌اند،

جدول ۱- چالش‌های تجمیع شده آینده پژوهی در سطح کشور (بر اساس مطالعات مبنا و نظریه‌های کارشناسی)

ردیف	چالش
۱	غیر بومی بودن دانش آینده پژوهی (فقر نسبی منابع علمی-آموزشی مطابق با الگوی ایرانی-اسلامی به منظور برنامه‌ریزی و انجام پروژه‌های آینده پژوهی)
۲	بی‌توجهی و نگرش سطحی و دست دوم به آینده پژوهی (نگاه ابزاری به آینده پژوهی بجای نگاه رویکردی)
۳	عدم اعتقاد به کارکردها و ضرورت آینده پژوهی (فقدان بستر مناسب فکری و اجرایی جهت فعالیت پژوهشگران و توسعه این حوزه که به دلیل عدم اعتقاد به کارکردها و ضرورت آینده پژوهی خود را در قالب عدم حمایت مالی و فکری نشان می‌دهد)
۴	عدم وجود یک مرجع و متولی واحد و نقش آفرین
۵	عدم ثبات سیاستی در مبادی اخذ دانشجویان تحصیلات تکمیلی
۶	سیاسی نگری و بخشی نگری مسئولین به آینده پژوهی که بیشتر مبتنی بر سلاقی و منافع آنهاست تا واقعیات و نیازمندی‌های موجود در جامعه
۷	پیچیده، سخت و چندبعدی بودن پژوهش و مطالعات آینده و لزوم در نظر گرفتن تمامی ابعاد به منظور تصمیم گیری بدون نقص
۸	ضعف فرهنگ نقد و نقادی روشهای غربی و بی بهره ماندن از فرهنگ پرسش گری
۹	برتر تلقی کردن دانشهای برگرفته شده از غرب (ضعف در کاربست اندیشه های اسلامی در آینده پژوهی (آینده پژوهی اسلامی) و تقلید بی چون و چرا از تجارب و آموزه های آینده پژوهانه غرب بدون توجه به شرایط بومی)
۱۰	جبرگرایی و عدم اعتقاد به سازندگی در آینده (حاکمیت زمینه های فرهنگی نامساعد، زندگی در گذشته و دست و پا زدن در دشواری دیروز)
۱۱	نبود بسترهای فکری و فرهنگی و آشنایی ناکافی از دانش آینده پژوهی
۱۲	ضعف جایگاه آینده پژوهی در ساختار مدیریت و برنامه ریزی کشور
۱۳	مسأله ادراکات متفاوت از آینده پژوهی (نبود تصویری روشن و قابل درک از آینده پژوهی و آلودگی این عرصه به ابهام و کج فهمی و لذا عدم حمایت بخش خصوصی و دولتی از آنها)
۱۴	کمبود نیروی متخصص در حوزه آینده پژوهی در دو بخش آموزش های آکادمیک و فعالیت های کاربردی
۱۵	نبود جامعه متعامل از آینده پژوهان (کمبود تعاملات و دادوستدهای ملی و فراملی)
۱۶	نبود نقشه دانش آینده پژوهی در کشور بمنظور مستندسازی تمامی امکانات و توانایی ها
۱۷	ضعف زیرساخت های آموزشی و تربیتی (آموزش پایه)
۱۸	عدم تمایل به انجام کار گروهی که از جمله عوامل بازدارنده در مسیر گسترش آینده پژوهی است، حال آنکه این حوزه علمی نوپدید بر خرد جمعی و رویکردهای مشارکتی تأکیدی ویژه دارد
۱۹	غلبه نگاه زودبازده و کوتاه مدت در بدنه مدیریت کشور

شکل ۲- نمایش چالش‌های آینده پژوهی در سطح کشور به روش CLA

روش تحلیل علی لایه‌ای مورد تحلیل قرار داده و استنباط‌های خویش را ارائه داده‌اند. به تعبیری با استفاده از رویکرد آینده پژوهانه، موضوع تحقیقاتی "چالش‌های آینده‌پژوهی در کشور" بررسی و تحلیل شده است.

دلیل استفاده از مدل لایه‌ای سهیل عنایت‌الله، برتری تفکر لایه‌ای در مباحث آینده‌پژوهی و ساختار بخشیدن به مسائل پیچیده است که منجر به ارائه راه‌حل‌های بهتر و پایدارتر در همه جوانب می‌شود. در این قسمت از پژوهش، مطابق با صلاحیت روش‌شناختی، پیشنهاداتی مبتنی بر سطوح تحلیلی ارائه می‌شود. شایان ذکر است که این پیشنهادات برخاسته از نتایج مطالعات مبنایی و همچنین تحلیل‌های خبرگانی بوده که توانسته از آنها کسب اعتبار نماید.

۱) **سطح لیتانی:** هر چند مشکلات مربوط به این لایه، زاینده لایه‌های عمیق‌تر از خود است، اما می‌دانیم که برخی از چالش‌ها، نمودی عینی به خود می‌گیرند و بایستی دنبال راهکارهای عمیق‌تری برای آنها بود. چالش‌هایی از جمله نبود نقشه جامع، فقدان جامعه متعامل و نقص‌های توسعه کمی دانش آینده‌پژوهی در کشور، نه تنها قابلیت این را دارا هستند که مستقلاً مورد بررسی قرار گیرند بلکه به صورت همزمان می‌توانند به منزله شاخص‌هایی از وضعیت مسأله اصلی برآورد شوند. در بسیاری از مواقع، با ارائه راهکارهایی در سطوح عمیق‌تر، چالش‌های این سطح به صورت سیستماتیک تحت اثر قرار گرفته و مرتفع می‌شوند. به تعبیری هنگامی که پیامدهای منفی ناشی از نحوه اجرا و پیاده‌سازی باشد، می‌توان با تغییرات و اصلاحات لازم در سیستم مدیریتی و بدنه کارشناسی جریان مدنظر، وضعیت فعلی را بهبود داد. بنابراین مقتضی است چالش‌های این سطح به مثابه ارکان رصدشونده برای نیل به اهدافمان تلقی شده و همت و تلاش اساسی در جهت تغییرات اصلاحی معطوف به لایه‌های عمیق‌تر مسأله باشد. می‌توان با این شاخص‌ها، از میزان پیشرفت و کارایی راه‌حل‌های اصلی آگاهی یافته و ارزیابی خوبی از وضعیت سیستم و توفیق راهکارها فراهم نمود.

با توجه به آنچه که گفته شد هدف از این پژوهش یا این هرم، اولویت‌بندی میان چالش‌ها نیست. در واقع پژوهشگران مطابق با مدل سهیل عنایت‌الله معتقدند که با اولویت‌گذاری میان چالش‌ها ممکن است مجدداً بر اساس مفروضاتی که ناخودآگاه به آنها پایبندیم و یا برای ما محترمند خود را در چالش دیگری انداخته باشیم. این نکته در واقع همان چیزی است که در تحلیل علی لایه‌ای مورد نقد و ساختارشنکی قرار می‌گیرد. البته یکی از مشکلات این بخش، اختلاف نظر میان خبرگان بر سر قرارگیری چالش‌ها در لایه اصلی خود است که نهایتاً به کمک آمار حداکثری، تردیدها مورد توافق جمعی قرار گرفت. البته به نظر می‌رسد این اختلاف نظر خود محل گفتمان سازنده بود که پژوهشگران توانسته بودند بر حسب آن، اطلاعات مفید دیگری را برای پیشنهادات به دست آورند.

از طرف دیگر ذکر این نکته نیز حائز اهمیت است که رویکرد تحلیل علی لایه‌ای به صورت علت و معلولی بوده (Inayatullah, 2008) که لایه‌های ژرف‌تر، بستر شکل‌گیری پیامدهای فوقانی را تشکیل داده‌اند. در این تحقیق، نگرش پیش‌گفته توانسته به آسیب‌شناسی ژرف‌نگرانه منتهی شده و التزام به تولید پاسخ‌های پایدار در اولویت قرار گرفته باشد. البته پیش از هر گونه پیشنهاد راهکاری ذکر این نکته مهم به نظر می‌رسد که معمولاً با گذر از لایه‌های فوقانی به لایه‌های تحتانی، شاید تکثر مسائل کمتر شده اما می‌توان اهمیت ویژه‌ای برای آنها متذکر شد؛ چرا که با تغییر در هر یک از آنها به مثابه ریشه و جهت‌گیری متفاوت، تبعات زیادی در لایه‌های فوقانی مشاهده خواهیم کرد.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله با توجه به ضرورت نواندیشی به دانش مطالعات آینده، چالش‌های فراروی آینده‌پژوهی در کشور گردآوری شده است. این چالش‌ها از سویی تصویر دانش آینده‌پژوهی و کارکردهای آن را خدشه دار نموده و از سوی دیگر منجر به ایجاد موانع توسعه کمی و کیفی در کشور خواهد شد. محققین در این پژوهش به مدد فنون اختصاصی آینده‌پژوهی، چالش‌ها را با چارچوب

سرمنشأ بسیاری از موانع توسعه‌یافتگی این علم در کشور عدم اعتقاد به ضرورت‌ها و نگاه‌های غیرآینده‌نگرانه به پدیده‌های محیطی است. شاید اگر انسان در جایگاه‌های تصمیم‌گیری و اثرگذاری چنین رویکردی نداشته باشد، بسیاری از هزینه‌های هنگفت در آینده هم‌اکنون مشهود باشد. اساس برنامه ریزی و تصمیم‌گیری در گروهی نگاه به آینده است. پس چطور می‌توان چالش مذکور را درمان کرد؟ این‌ها سؤالاتی است که باید برای آن راه‌حل‌های اصولی تدوین شود. راه‌حل‌هایی که نگرش و بینش مدیران را نشانه رفته و با آموزش‌های مستمر و مشارکتی جامعه را نجات داد. نظام آینده‌پژوهی جزئی از این جامعه خواهد بود. از جمله راهکارهای بسیار موثر در تغییر بنیان‌های جهان بینی می‌توان به گفتمان‌سازی اشاره نمود. گفتمان‌سازی ضمن تاثیر لحظه‌ای بر مبانی فکری و ارزشی افراد و جوامع، می‌تواند در بلندمدت، تغییرات مطلوبی در این بنیان‌ها ایجاد نموده و منجر به بهبود نگرش‌های فکری فرهنگی شود. بعنوان مثال بمنظور بهبود فرهنگ نقد و پرسش‌گری روش‌های غربی بعنوان یکی از چالش‌های آینده‌پژوهی در کشور، می‌توان گفتمان‌بومی‌سازی روش‌های آینده‌پژوهی را ارائه نمود و از این باب، زنجیره بومی‌سازی روش‌ها بعنوان راهکاری بر کاربرد صحیح و کارای روش‌های آینده‌پژوهی در بستر فرهنگی کشور به مرور تکمیل خواهد گشت.

۴) **سطح استعاره‌ها:** ژرف‌ترین عمق هرگونه روش‌شناسی و معرفت‌شناسی، در این لایه به سر می‌برد. مفروضاتی از گذشته تا کنون همواره در میان الگوهای ذهنی ما قرار گرفته و به رسوب اندیشه‌ها دچار شده است. چرایی این که دانش‌ها و متدولوژی‌های غربی آن‌چنان برای نخبگان ما محترمند که نمی‌توان نقدی بر آنها وارد ساخت، یکی از ریشه‌های بسیاری از ناهنجاری‌های دانش آینده‌پژوهی است. این منظومه فکری تبدیل به استعاره شده که از ذهن بسیاری دستیابی به علوم بومی با فرهنگ و مبانی فلسفی خویش دور از انتظار به نظر می‌رسد. باید این نکته را اذعان داشت که

۲) **سطح سیستماتیک:** ساختارها، قوانین، مقررات، قواعد و آیین‌نامه‌ها از جمله عناصر موجود و ابزارهای قابل استفاده در این سطح تحلیلی می‌باشد. در واقع، دانش‌های نوین با اتکا به ساختارهای سطح سیستماتیک، می‌توانند چهره استقلال، تکامل، نقد و زایش را به خود ببینند. آینده‌پژوهی نیز از این قاعده مستثنی نیست و برای بالندگی و تبلور بیشتر نیازمند کسب مقبولیت‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره است. چالش‌های آینده‌پژوهی در این سطح، برخاسته از نظام‌سازی نامتناسب و نهادهای غیریکپارچه با اهداف متنوع بوده که به بروز مشکلات ساختاری عدیده، منجر شده است. از همین رو با آشکارشدن چالش‌های اصلی، تاکتیک‌هایی مرتبط با سطح سیستماتیک آفریده خواهد شد که مطلوب است علیت آنان در لایه‌های پایینی محقق شود. به طور نمونه تشکیل انجمن یا کمیته آینده‌نگری و سرپرستی مقتدرانه در عین انعطاف سیاست‌گذاری می‌تواند صاحب نظران حوزه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی را زیر چتر آینده‌پژوهی دعوت نموده و با پاسخگویی متعاملانه، نیازمندی‌های جامعه دانش آینده‌پژوهی را مرتفع کند. این مفهوم در ذات دانش‌های بین رشته‌ای نهفته است که باید بتوان راه حل‌های صحیحی از طریق شبکه‌های چنددانشی تدارک دید و جریان انتقال دانش در مجاری پژوهش و طرح‌های عملیاتی آینده‌پژوهی ساری گردد. با تکیه بر دو زیرساخت آموزش و ترویج رشته علمی آینده‌پژوهی در بستر نهادهای قوی و تأثیرگذار ملی، می‌توان به حل موانع فوق‌الذکر امیدوار بود. در این سطح بایستی چالش‌های معطوف به نقص عملکرد سیستم از چالش‌های عمیق‌تر تمییز داده شوند تا پاسخ‌های هوشمندانه‌ای متولد شوند.

۳) **سطح گفتمان و جهان‌بینی:** بسیاری از چالش‌ها و مشکلات متعدد ریشه در این سطح داشته که حیطه جهان‌بینی و منظومه فکری نخبگان، خبرگان و حتی عوام را مورد هدف قرار می‌دهد. در این سطح اعتقادات و پارادایم‌های فکری هستند که پیشران می‌باشند. همانطور که از شکل ۲ نیز پیداست،

همچنین نظر به شناسایی سطح استعاره و سطح جهان بینی بعنوان اصلی ترین ریشه های چالش های آینده پژوهش در کشور، راهکار گفتمان سازی بعنوان یک راهکار موثر بمنظور تاثیر بر ارزش ها و نگرشهای جامعه آینده پژوهی کشور، مورد پیشنهاد برای پژوهش های آتی خواهد بود. از این منظر، چگونگی انجام و تاثیر گفتمان سازی بر زمینه های فکری جامعه مورد نظر بسیار حائز اهمیت و قابل بررسی خواهد بود.

تقدیر و تشکر

در این تحقیق از همه اعضای که محققین را در فرایند اجرایی و خبرگی میزگردها یاری کرده‌اند، کمال تشکر و آرزوی بهروزی داریم. ذکر اسامی این عزیزان از برای سپاسگزاری موجب مسرت است: دکتر جلال حجازی، مهندس محمد مهدی غفاری، مینا بابایی نصیر، جلیل سلیمی، سامال عرفانی، مریم پاکپور، سرفراز هاشم خانی، سعید اصغری، احمد برومند

فهرست منابع

- ۱) انجمن مدیریت فناوری ایران. (۱۳۹۳). حضور پروفیسور سهیل عنایت اله؛ آینده پژوه برجسته در ایران. بازیابی از: <http://www.iramot.ir/fa/NewsDetails.aspx?NewsId=149>
- ۲) پدram, ع. و عیوضی, م. (۱۳۹۳). درآمدی بر آینده پژوهی اسلامی. تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- ۳) تقوی, م. (۱۳۹۱). بررسی امکان‌پذیری و چگونگی تحقق نظام علم و تکنولوژی مبتنی بر دین (پایان نامه دکتری). دانشگاه صنعتی شریف.
- ۴) تقوی, م. (۱۳۹۲). آینده پژوهی اسلامی: بررسی امکان‌پذیری و چگونگی تحقق آن. مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری های دفاعی.
- ۵) خزایی, س. و همکاران. (۱۳۹۲). بررسی نظری روش تحلیل لایه ای علت ها در حوزه آینده پژوهی. فصلنامه مطالعات آینده پژوهی, ۲(۶), ۷۱-۱۰۲.

آینده‌پژوهی بر آینده بینی و آینده اندیشی استوار است و هرگاه روش، رویکرد و معرفت این اندیشه، تقلیدی و غیرخلاقانه باشد به ناچار پیامدهای تزلزل آن از جمله‌ی هزینه‌ها است. پیشنهادات محققین مقاله حاضر متمرکز بر این لایه خواهد بود. زیرا با توجه به نشست‌های همفکری، دغدغه جدی میان‌نخبگان آینده‌پژوهی را شامل می‌شود.

از این منظر با توجه به موارد یاد شده، به نظر می‌رسد چالش اصلی در حوزه آینده پژوهی ریشه در عمیق‌ترین لایه دارد. بینش نخبگان آینده‌پژوهی به سمتی سوق دارد که دانسته یا ندانسته اصالت را در بستر آینده اندیشی سکولار و نگرش غربی حاکم بر جامعه می‌دانند. با توجه به تجارب و اندوخته‌های پیشین، باید از این جریان پرهیز کرد. چرا که از این رهیافت معضلات زیان‌باری در ساختارها و زیرساخت‌های اجتماعی و فرهنگی حادث خواهد شد. کشوری که با ایدئولوژی خاص خود توانسته جریان را مطابق با الگوهای اسلامی-ایرانی پیشرفت خلق نماید، به واسطه شرایط ژئوپلیتیک خود نیز باید در نظام‌های دانشگاهی، آموزش و پرورش و حتی نظام‌های تربیتی خود، طلایه‌در دانش آینده‌پژوهی مبتنی بر مبانی فلسفی ایرانی اسلامی باشد. تولید محتوا و مبانی نظری بومی همراه با تربیت نخبگان آینده‌پژوهی بومی‌شده و بومی‌گزین از راهکارهای اصیل خواهد بود. این پیشنهاد، از نظر محققین، راه حل‌هایی پایدار و بهره‌ور را ایجاد خواهد کرد. به منظور حل مسأله کلیدی دانش آینده پژوهی کشور، استعاره "بومی باش تا جهانی شوی"، شعاری مطلوب و متناسب برای شروع هر گونه برنامه و اقدامی نوین خواهد بود.

۶. پیشنهادات آتی

برای مطالعات آتی پیشنهاد می‌شود که پژوهشگران و آینده پژوهان، مستقلاً معطوف به هر سطح از تحلیل علی لایه ای یا حتی مبتنی بر هریک از چالش های شناخته شده، دست به پژوهش‌های آینده‌نگرانه زده و راه حل‌هایی مناسب را ارائه نمایند.

- rural Iran: exploring the role of an existing primary health care network. *Family Practice*.
- 21) Inayatullah, S. (2008). Six pillars: futures thinking for transforming. *foresight*, 10(1), 4-21.
- 22) Kameoka, A. (2004). A challenge of integrating technology foresight and assessment in industrial strategy development and policymaking. *Technological foresight and social change*, 71(6).
- ۶) خلیج، م. (۱۳۸۸). مبانی آینده پژوهی و جایگاه آن در ایران و چند کشور جهان. گروه مطالعات بنیادین حکومتی.
- ۷) زواری، ع. (۱۳۹۴، ۱۱، ۱۶). آینده پژوهی در ایران و چالش‌های پیش رو. بازیابی در ۱۳۹۵، از وبسایت اندیشگاه روابط بین الملل
- ۸) سنگه، پ. (۱۳۸۳). رقص تغییر. تهران: آریانا.
- ۹) عنایت اله، س. (۱۳۸۸). پرسش از آینده. مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۱۰) عنایت اله، س. (۱۳۸۹). تحلیل لایه ای علت ها: نظریه و موردکاوی های یک روش شناسی یکپارچه و متحول ساز آینده پژوهی. (م. منزوی، مترجم) تهران: مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۱۱) غرالحکم. (۱۳۹۵).
- ۱۲) کدیور، م. (۱۳۸۹). اولویت های آینده در برنامه ریزی آموزشی از دید صاحب نظران در دانشگاه علوم پزشکی شیراز. فصلنامه طب و تزکیه. یازدهمین همایش فصلنامه طب و تزکیه.
- ۱۳) گواهی، ع. (۱۳۹۴). بررسی وضعیت آینده نگری در ایران و چند کشور منتخب جهان. تهران: فرهنگستان علوم.
- ۱۴) مردوخی، ب. (۱۳۹۱). روش شناسی آینده نگری. تهران: نشر نی.
- ۱۵) مسلمی، ا. (۱۳۹۰). بررسی پیشفرض های آینده پژوهی در مورد جوانان، فرصت ها و چالش ها. کتاب علوم اجتماعی (۴۸).
- ۱۶) ملکی فر، ع. (۱۳۹۰، بهمن). تحلیل لایه ای علت ها؛ روشی پیشرفته و بی‌همتا برای شناسایی و درمان ریشه‌ای مشکلات تربیتی جوانان. هنر نهم، ص. ۱۳-۱۷.
- ۱۷) ملکی فر، ع. (۱۳۹۱). نسیمی از صبح مقدس: مقدمه ای بر آینده‌پژوهی قدسی. اندیشکده صنعت و فناوری.
- ۱۸) میزان الحکمه (جلد ۲). (۱۳۹۵).
- ۱۹) وحیدی مطلق، و. (۱۳۸۵). تحلیل لایه لایه ای علت ها. تهران: اندیشگاه آتی نگار
- 20) Amir Hossein Takian, L. D. (2013). Implementing family physician programme in

یادداشت‌ها

^۱ اسراء (۱۷) - قیامت (۲۰) - انسان (۲۷)

^۲ المؤمنون هم الذين عرفوا ما امامهم

^۳ التدبير قبل العمل يؤمنك من الندم

^۴ لا خیر فی عزم بلا حزم

^۵ در بخش مقدمه به آن پرداخته شده است

^۶ Causal Layered Analysis (CLA)

^۷ Sohail Inayatullah

^۸ Litany

^۹ Day-to-Day Futures

^{۱۰} image